

ANUARI D'EMPRENEDORIA, ECONOMIA I INNOVACIÓ SOCIAL 2022

CENTRE D'ESTUDIS I DE RECERCA EN EMPRENEDORIA I INNOVACIÓ SOCIAL (CREIS)

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Àrea de Desenvolupament
Econòmic, Turisme i Comerç

L'Anuari d'Emprenedoria, Economia i Innovació Social és una col·lecció d'accés obert promoguda i coordinada pel Centre d'Estudis i de Recerca en Emprenedoria i Innovació Social (CREIS), un centre de recerca interdisciplinària per a l'estudi del fenomen de l'emprenedoria i la innovació social, dels factors que el determinen i de l'impacte que els projectes socials susciten sobre l'economia en general i sobre les persones en particular. La col·lecció es planteja l'objectiu de tractar els diferents temes d'interès social des d'un doble vessant. Primer, des d'un punt de vista proper, vinculat al territori, i amb voluntat d'influir en la definició de les polítiques públiques. I segon, proporcionant la mirada àmplia i rigorosa amb què els experts, acadèmics i no acadèmics, poden analitzar aquests problemes, ajudar a comprendre'n l'origen, i indicar com cal gestionar-los i resoldre'ls de la millor manera possible.

El Anuario de Emprendimiento, Economía e Innovación Social es una colección de acceso abierto promovida y coordinada por el Centro de Estudios y de Investigación en Emprendimiento e Innovación Social (CREIS), un centro de investigación interdisciplinaria para el estudio del fenómeno del emprendimiento y la innovación social, de los factores que lo determinan y del impacto que suscitan los proyectos sociales sobre la economía en general y sobre las personas en particular. La colección se plantea el objetivo de tratar los diferentes temas de interés social desde una doble vertiente. Primero, desde un punto de vista cercano, vinculado al territorio, y con voluntad de influir en la definición de las políticas públicas. Y segundo, aportando la mirada amplia y rigurosa con que los expertos, académicos y no académicos, pueden analizar estos problemas, ayudar a comprender su origen, e indicar cómo hay que gestionarlos y resolverlos de la mejor manera posible.

The Yearbook in Entrepreneurship, Economy and Social Innovation is an open access collection promoted and coordinated by the Center for Studies and Research in Entrepreneurship and Social Innovation (CREIS), an interdisciplinary research center for the study of the phenomenon of entrepreneurship and social innovation, its causal factors, and the impact that social projects have on the economy in general, and people in particular. The collection sets itself the objective of dealing with the different topics of social interest from a double perspective. In the first place, from a close point of view, connected to the territory, and with the will to influence the definition of public policies. Second, providing the broad and rigorous view with which experts, academic and non-academic, can analyze these problems, help to understand their roots, and advise on how they must be managed and solved in the best possible way.

L'Annuaire en Entrepreneuriat, Économie et Innovation Sociale est une collection en libre accès promue et coordonnée par le Centre d'Études et de Recherche en Entrepreneuriat et Innovation Sociale (CREIS), un centre de recherche interdisciplinaire pour l'étude du phénomène de l'entrepreneuriat et l'innovation sociale, des facteurs qui la déterminent et de l'impact que les projets sociaux suscitent sur l'économie en général, ainsi que sur les personnes en particulier. La collection s'est fixé l'objectif de traiter les différents sujets d'intérêt social à partir d'une double perspective. Tout d'abord, d'un point de vue proche, associé au territoire, et avec la volonté d'exercer une influence sur la définition des politiques publiques. Ensuite, en apportant la vision élargie et rigoureuse avec laquelle les experts, universitaires ou non universitaires, peuvent analyser ces problèmes et faciliter la compréhension de leur origine, et indiquer comment il faut les gérer et les résoudre le mieux possible.

Editors / Editores / Editors / Éditeurs:

Marta-Patricia Aparicio y Montesinos, CREIS-UAB
Hector Sala Lorda, CREIS-UAB

Disseny i maquetació:

Servei de Publicacions de la UAB

Edició:

Universitat Autònoma de Barcelona
Servei de Publicacions
Edifici A. 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès). Spain
sp@uab.cat
<https://publicacions.uab.cat>

ISBN (paper): 978-84-19333-27-8

ISBN (digital): 978-84-19333-28-5

Dipòsit legal: B-14604-2022

ANUARI D'EMPREDENDORIA, ECONOMIA I INNOVACIÓ SOCIAL està subjecte a una llicència d'ús Creative Commons:

Reconeixement – No comercial – Sense obra derivada (by-nc-nd): no es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades.

Índex

Presentació	5
--------------------------	---

PART I. EXPERIÈNCIES TERRITORIALS

1. L'economia social i solidària al Vallès Occidental i al Vallès Oriental	11
Observatori del Vallès Occidental – Consell Comarcal del Vallès Occidental	
Observatori – Centre d'Estudis del Vallès Oriental – Consell Comarcal del Vallès Oriental	
2. Transformació social: concepte i projectes guardonats amb els Premis eines 2021	
Part A. El concepte de transformació social	41
Carolina Cubero Rivera, màster en Emprenedoria i Innovació Social per la UAB	
Part B. Seguiment dels projectes guardonats amb els Premis eines 2021	47
Ajuntament de Mollet del Vallès	
Ajuntament de Sant Cugat del Vallès	
Consell Comarcal del Vallès Occidental	
Consell Comarcal del Vallès Oriental	
3. Paisatge i economia social i solidària: una mirada a través dels sectors estratègics locals	59
Jordi Boixader, Diputació de Barcelona	

PART II. MONOGRAFIES

4. L'ús de l'anàlisi de cicle de vida dins de l'economia circular	91
Montse Meneses Benítez, <i>Departament de Telecomunicació i Enginyeria de Sistemes i CREIS, UAB</i>	
Ramon Vilanova Arbós, <i>Departament de Telecomunicació i Enginyeria de Sistemes i CREIS, UAB</i>	
5. Les alternatives a la distribució alimentària en un marc d'economia social i solidària	103
Josep Espluga Trenc, <i>Departament de Sociologia i IGOP, UAB</i>	
Guillem Sala, <i>Departament de Sociologia i CREIS, UAB</i>	
6. Balanç del cooperativisme 2021	117
Lorena Torró i Garrido, <i>direcció de CoopCat</i>	
7. La salut mental a Catalunya. Emprenedoria i transformació social	149
Enric Arqués, <i>psicòleg clínic i codirector de Fundació Joia</i>	
Miquel Domènech, <i>Departament de Psicologia Social i CREIS, UAB</i>	
8. Actituds emprenedores i aspectes socials de l'emprenedoria en l'àmbit universitari	163
Sebastian Aparicio, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	
Andreu Turro, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	
Joan Torrent-Sellens, <i>Estudis d'Economia i Empresa i Grup d'Investigació Interdisciplinària sobre les TIC (i2TIC), UOC</i>	
David Urbano, <i>Departament d'Empresa i CREIS, UAB</i>	

5. Les alternatives a la distribució alimentària en un marc d'economia social i solidària

Autoria | Josep Espluga Trenc, *Departament de Sociologia i IGOP, UAB*
| Guillem Sala, *Departament de Sociologia i CREIS, UAB*

Introducció

L'actual sistema agroalimentari, industrialitzat i globalitzat, ha estat capaç de generar grans quantitats d'aliments a baix preu i posar-los a disposició de la gran majoria de la població. No obstant això, ha propiciat també una llarga sèrie d'impactes col·laterals de tipus ambiental, polític, econòmic, social i cultural que, en un escenari de crisi energètica i emergència climà-

tica, resulten cada cop més complexos i comporten uns riscos difícils d'ignorar.

El sistema agroalimentari està configurat per diversos sectors interrelacionats (producció, subministraments, transformació, distribució, consum, etc.), en què alguns ostenten un grau de poder que els permet condicionar el funcionament de tota la resta (figura 1).

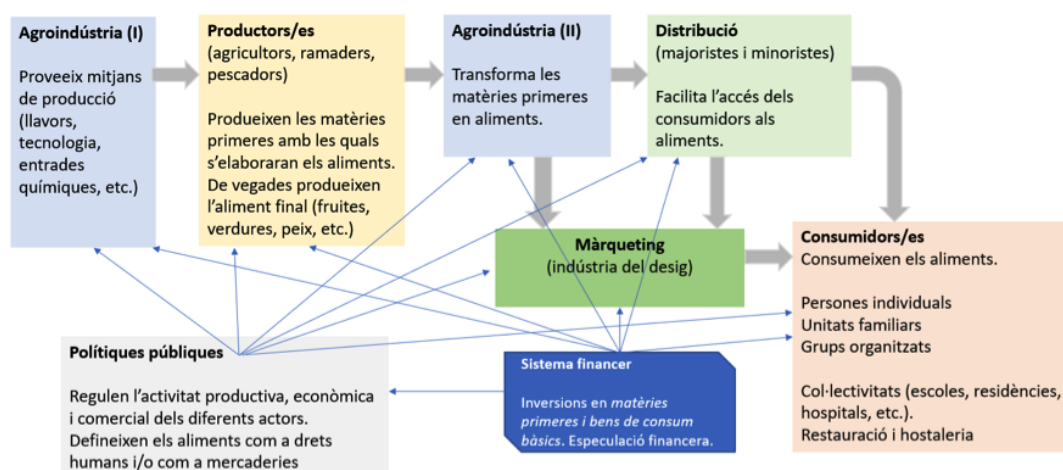

FIGURA 1: Composició del sistema agroalimentari.
Font: elaboració pròpia a partir de Mauleón (2004).

Un dels sectors amb més capacitat per influir en la dinàmica general del sistema és el de la «distribució» alimentària. Es tracta d'un camp que actualment està dominat per unes quantes grans cadenes empresarials capaces d'imposar criteris de qualitat i de preus a la resta del sistema, en particular al sector de la producció agrària, que és el que acaba absorbint bona part de les tensions a través de la internalització de costos i l'assumpció de riscos. La situació de desequilibri és tan evident que, com han fet altres països, el Govern espanyol va haver de promoure la Llei de la cadena alimentària (Llei 12/2013) amb la finalitat de reduir el poder de les grans empreses distribuïdores i afavorir la capacitat de negociació de la resta d'actors. Una llei que, davant la seva escassa eficàcia, s'ha hagut de reformar recentment (Llei 16/2021) amb resultats més que incerts. D'acord amb aquesta normativa, cada operador de la 'cadena' alimentària està obligat a pagar a l'operador immediatament anterior un preu igual o superior al cost de producció assumit, cosa difícil de verificar de manera efectiva. Tot plegat ha comportat la creació d'una sèrie de mecanismes institucionals per al seguiment i control (Agència d'Informació i Control Alimentaris, Observatori de la Cadena Alimentària, etc.), en un intent per dotar de major transparència la formació de preus alimentaris i la distribució de guanys i pèrdues, que encara introdueixen més complexitat al sistema.

En tot cas, el problema sembla persistir i els impactes d'aquest sistema agroalimentari global no deixen d'augmentar (Agriculture Atlas, 2019; Aguilera *et al.*, 2020; Bas-Defossez *et al.*, 2018). Tot plegat fa pensar que no es tracta tant d'un problema de regulació, sinó d'un

problema de model. Per això, en els darrers anys, com a alternativa a aquell model industrialitzat i globalitzat, s'ha anat configurant una constel·lació d'iniciatives agroalimentàries basades en models agroecològics i amb plantejaments ideològics que beuen de la sobirania alimentària.

Es tracta generalment d'iniciatives de petita escala, impulsades per col·lectius locals i organitzades des de marcs d'economia social i solidària, que impliquen una transformació radical dels sistemes agroalimentaris locals. Aquestes experiències alternatives són encara molt minoritàries, però progressivament van rebent tímids suports de cada vegada més administracions públiques, principalment ajuntaments i altres governs locals (consells comarcals, consorcis territorials, diputacions) (Espluga, Di Masso i López-García, 2019), que els perceben com una fórmula de desenvolupament local més adaptada a les circumstàncies del segle XXI (en un marc de reiterades crisis energètiques, climàtiques, econòmiques i financeres, precarietat laboral, etc.). Una de les característiques principals d'aquests models alternatius és precisament la cerca de noves formes de distribució alimentària, diferents a la lògica dels supermercats, la forma hegemònica en el nostre entorn.

En aquest capítol es reflexiona sobre els riscos del grau de concentració de la distribució alimentària a Catalunya, i es fa una radiografia de les xarxes alimentàries alternatives (circuitos curts de comercialització de diverses tipologies) que proliferen pel territori català, la seva evolució recent i els obstacles que es troben per constituir una alternativa viable al sistema de distribució hegemònic.

La distribució alimentària en el règim corporatiu

El sistema agroalimentari actual no apareix en el buit, sinó que és resultat d'un procés històric que segueix les diferents etapes del capitalisme contemporani. D'acord amb la proposta dels règims agroalimentaris de Harriet Friedmann i Philip McMichael (1989), basada en la teoria regulacionista de Michel Aglietta (1979) i en la del sistema-món d'Immanuel Wallerstein (1974), a cada etapa del desenvolupament del capitalisme mundial li correspondria una determinada estructura del sector agroalimentari, amb un determinat règim de regulacions orientat a garantir-ne la reproducció.

Friedmann i McMichael argumenten que durant les últimes dècades la producció agrícola ha passat de ser una activitat artesanal realitzada per una multitud d'agents econòmics a petita escala, a convertir-se en un gran sistema agroindustrial dominat per unes quantes corporacions d'abast mundial. Per descriure aquesta evolució, els autors estableixen una seqüència de tres règims agroalimentaris: el primer abastiria des del tram final del segle XIX fins a la dècada de 1930; el segon, des de la Segona Guerra Mundial fins als anys vuitanta del segle XX, i el tercer, des dels anys vuitanta-noranta fins avui.

Les polítiques que van marcar l'inici del Primer Règim Agroalimentari, a mitjan segle XIX, tenen a veure amb l'expansió colonial de les potències europees i es van caracteritzar per l'abolició dels aranzels a la importació d'aliments bàsics, cosa que va permetre configurar un primer mercat agrícola mundial al voltant de les importacions de cereals i carn procedents de les colònies. Aquestes importacions van permetre reduir significativament els salaris i afavorir el procés d'acumulació de capital durant la industrialització, i van enfonsar els petits agricultors i arrendataris, que van haver de migrar als nuclis industrials com a part de l'exèrcit laboral de reserva, amb la qual cosa es van pressionar encara més a la baixa els salaris.

El Segon Règim Agroalimentari després de la Segona Guerra Mundial va estar marcat per polítiques agràries basades en una àmplia cobertura de subsidis per dotar de seguretat alimentària els països centrals, que havien sofert moltes carències a causa de la guerra i la postguerra mundials. Aquest règim alimentari es basava en polítiques de control de preus i la incentivació dels productors, amb preferència per productes nacionals o d'estructures d'acords comercials estatals (com la UE en el cas europeu). En pocs anys, aquestes polítiques van generar nombrosos excedents a baix preu (subvencionats) que van inundar els mercats mundials i van constituir un seriós obstacle (dúmping) a les agricultures dels països perifèrics. En uns temps de descolonització, aquestes polítiques van afavorir el manteniment de nombroses dependències respecte de la metròpoli dels països recentment independitzats.

Finalment, l'agenda neoliberal dels anys vuitanta i la globalització financera dels anys noranta del segle XX, i en particular l'Acord sobre Agricultura de l'Organització Mundial del Comerç (1994), van marcar l'inici del Tercer Règim Agroalimentari, que donarà forma a l'actual mercat global de productes agraris. D'acord amb McMichael (2009), l'actual règim alimentari es caracteritza per la pèrdua de pes específic de l'agricultura, el desplaçament del valor afegit a les fases de transformació i distribució, i l'increment de poder de decisió dels actors no agraris del sistema. D'aquesta manera, les agricultures nacionals s'han reestructurat per adaptar-se a les necessitats de les xarxes de manufactura i distribució de les corporacions agroalimentàries transnacionals, la qual cosa ha propiciat que els aliments es desplacin de manera ràpida arreu del planeta, inserits en cadenes de producció i distribució globals cada vegada més extenses (Friedland, 2004), en les quals destaca la supremacia dels grans minoristes (supermercats) sobre els altres agents econòmics que participen en el mercat (El Pa Sencer, 2021).

Tot plegat ha generat una major disponibilitat d'aliments, però també una creixent propagació d'epizooties i disfuncions associades al complex maneig i als delicats equilibris d'aquestes xarxes globals. Episodis recents com la pandèmia de la COVID-19 o la guerra rus-ucraïnesa han posat en tensió el sistema agroalimentari global amb la interrupció de les llargues cadenes de subministrament. A més, la progressiva desregulació dels productes financers ha facilitat que els aliments siguin objecte d'inversions especulatives per part dels grans agents financers internacionals, especialment en moments de crisi i volatilitat econòmica. Per tot plegat, el règim agroalimentari corporatiu afronta cada vegada més problemes de legitimitat social i política (Soldevila, Viladomiu i Rosell, 2021), que poden ser l'estímul per a l'aparició i consolidació de nous models agroalimentaris.

En aquest context, els processos de transició agrària i alimentària cap a sistemes

més sostenibles es configuren inevitablement a partir d'una perspectiva territorial. Es parla de 'règims alimentaris territorialitzats' per referir-se a les alternatives al 'règim agroalimentari corporatiu', que pretenen una reconexió entre producció i consum alimentari a partir de xarxes descentralitzades, basades en circuits curts o de proximitat dins de bioregions o conques alimentàries. Sovint estan vinculades a iniciatives agroecològiques, són generadores d'ocupació, deteriorenen menys el medi ambient i tenen un gran potencial per revitalitzar els espais rurals, urbans i periurbans.

Des d'aquesta perspectiva, la gran distribució alimentària seria un dels principals exponents del règim agroalimentari corporatiu i, per tant, l'antítesi d'aquestes propostes territorialitzades. En certa manera, el supòsit subjacent és que els sistemes agroalimentaris alternatius difícilment poden subsistir en un món dominat pels grans supermercats.

Concentració de la distribució alimentària a Catalunya

D'acord amb les dades disponibles, les grans empreses distribuïdores (supermercats i grans superfícies) són el principal canal d'aprovisionament dels consumidors catalans (Pomar León *et al.*, 2018; Direcció General de Comerç, 2021). S'estima que la major part de la compra de productes alimentaris quotidians (entre un 45 i un 65 %) s'adquireixen mitjançant la gran distribució alimentària, un sector que des de fa dècades es troba immers en un procés de concentració de la distribució alimentària que es va agreujant de forma constant, cosa que encaixaria amb la teoria del règim agroalimentari corporatiu de Friedmann i McMichael (1989).

La Direcció General de Comerç (Departament d'Empresa i Treball de la Generalitat de Catalunya) publica biennalment l'*Anuari de la*

Distribució Comercial del sector quotidià en règim d'autoservei, a partir de l'anàlisi d'oferta de productes alimentaris, drogueria i perfumeria de les cinquanta primeres empreses de la gran distribució amb punts de venda a Catalunya (Generalitat de Catalunya, 2021).

Els resultats del bienni 2019-2020 (figura 2) mostren que les empreses de la gran distribució tenen 5.198 establiments a Catalunya (14,1 % del sector), una superfície de venda de 2,5 milions de metres quadrats (52,4 % del sector) i una facturació de 14.190 milions d'euros (62,1 % del sector). Pel que fa a l'ocupació, donen feina a 72.841 persones, que representen el 50 % de les persones ocupades en el sector.

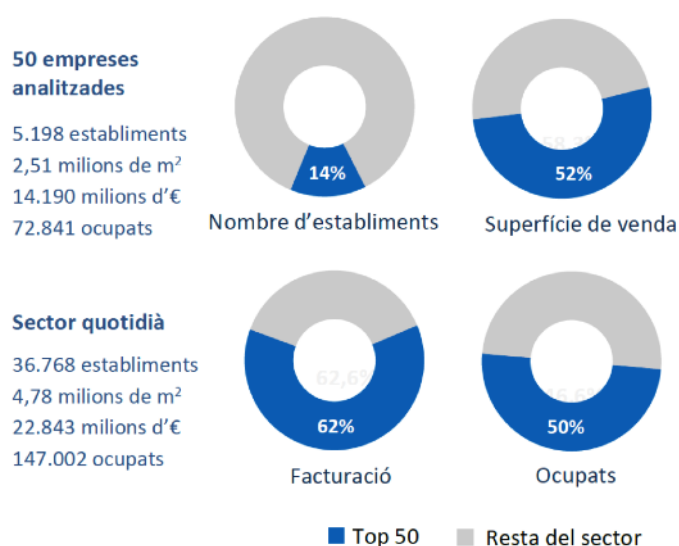

Figura 2: Pes de les 50 primeres empreses en el conjunt del sector quotidià.

Font: *Anuari de la Distribució Comercial 2021* (Generalitat de Catalunya, Departament de Treball i Empresa), p. 13.

És a dir, un 14 % dels establiments, les empreses de gran distribució, facturen dos terços del volum de negoci a Catalunya i representen la meitat de les persones ocupades i de la superfície de venda.

Cal dir, a més, que durant les últimes dues dècades el nombre d'establiments de la gran distribució no ha deixat de créixer, fins i tot en plena època de restriccions per la crisi de la COVID-19. L'anàlisi de les dades globals a escala de Catalunya de l'*Anuari* conclou que, entre el 31 de desembre de 2018 i el 31 de desembre de 2020, el nombre d'establiments comercials va augmentar un 4 %, la superfície de venda, un 3,9 %, les vendes, un 13,7 %, i el nombre de persones ocupades, un 10,6 %. Per entrar més en detall, les empreses amb més quota de mercat en superfície de venda són Mercadona (15 %), el grup Dia (10 %) i Bon Preu (10 %). En nombre d'establiments, encapçala el rànquing Dia (19 %), seguit de Condis (12 %) i de GM Food (9 %). Pel que fa al rànquing de facturació, Mercadona continua liderant la llista, mentre que Bon Preu ocupa el segon lloc, al davant del grup Dia i de Carrefour, que ocupen el tercer i quart lloc, respectivament.

Tot i la seva innegable rellevància econòmica i posició de domini, alguns autors han assenyalat que el sector de la gran distribució comporta també una sèrie d'impactes negatius en diferents àmbits (Montagut i Vivas 2007, COAG 2007, Stiegert i Sharkey 2008).

En l'àmbit socioeconòmic, afavoreix la disminució de la renda dels pagesos, pressionats pels preus a la baixa; propicia la desaparició dels petits comerços de proximitat; i genera llocs de treball precaris o de baix valor afegit.

En l'àmbit cultural, afavoreix la desconexió entre l'esfera de la producció i la del consum a través d'una homogeneïtzació dels productes i dels hàbits alimentaris, així com de la proliferació d'aliments processats o precuinats, la lògica dels quals rau més en els interessos de les mateixes empreses distribuïdores que en les necessitats dels consumidors (Asfaw, 2008).

En l'àmbit ambiental, el model de la gran distribució necessita una gran quantitat d'envasos, embalatges i bosses de plàstic, genera una gran proporció de malbaratament del menjar (Edwards i Mercer, 2007), obliga els aliments a recórrer grans quantitats de quilòmetres per arribar als punts de consum (González Hidalgo,

2016), amb la consegüent despesa energètica per desplaçaments i refrigeració, i requereix un major ús de pesticides per cobrir les exigències estètiques dels productes.

En l'àmbit socioeconòmic, resulta clar que la pagesia rep cada vegada menys proporció del preu de venda final dels productes (segons l'índex de preus en origen i destí que publica el Ministeri d'Agricultura, el maig de 2022 els consumidors han pagat els aliments 4,2 vega-

des el preu pagat als pagesos) (COAG 2022). La pagesia rep, per tant, menys del 25 % del preu del producte final, una dada que no tindria perquè ser negativa, si no fos perquè el continuat descens dels preus agraris rarament repercuteix sobre els consumidors. Tot plegat és un indicador de la manca d'influència que continua tenint la pagesia en el conjunt del sistema agroalimentari.

Els models territorialitzats a Catalunya

Des dels anys setanta es tenen notícies de productors i consumidors ecològics a Catalunya i amb estils de vida alternatius (Badal *et al.*, 2011). La primera associació vinculada a l'agricultura ecològica, Vida Sana, va ser creada l'any 1974, coincidint amb l'aparició de les primeres finques ecològiques (Cal Valls neix l'any 1979) i el primer grup de consum d'aliments ecològics (El Brot, de Reus, apareix el 1979). L'any 1983 sorgeix el primer espai de coordinació entre productors, consumidors i tècnics en producció agrària ecològica, la Coordinadora d'Agricultura Ecològica, i poc després es constitueixen legalment les primeres cooperatives de consum d'aliments ecològics (El Brot, de Reus, el 1987, El Rec, de Barcelona, el 1985, i El Rebost, de Girona, el 1988), i s'inaugura el primer centre de formació oficial, on s'impartien cursos d'agricultura ecològica (Escola Agrària de Manresa, el 1989). Al llarg de la dècada dels noranta, el sector ecològic creix de forma considerable i aconsegueix el reconeixement de l'Administració (el Consell Català de la Producció Agrària Ecològica —CCPAE— es crea l'any 1994). Alguns autors (Badal *et al.*, 2011) consideren que és en aquest moment quan s'inicia la deriva de bona part del sector ecològic cap a una agricultura integrada en la lògica merament de mercat, tot trencant el nexa que

fins aleshores l'havia vinculat a una sèrie de qüestions socials i de transformació dels estils de vida.

No obstant això, van seguir apareixent noves experiències de producció i de consum ecològic alternatives que recullen l'herència dels primers anys. Així, per exemple, l'any 1994 es creen la Cooperativa de Consum Germinal i el comitè de suport a l'MTS del Brasil, grup que des de finals dels anys noranta impulsa la celebració anual a Catalunya del 17 d'abril, dia internacional de la lluita pagesa. El 1996 entren en escena dos actors importants: el Centre de Recursos i Informació per al Consum (CRIC), que a partir de l'any 2002 edita la revista *Opcions*, i la Xarxa de Consum Solidari (XCS). L'any 1998 es crea la Coordinadora Catalana d'Organitzacions de Consumidors de Productes Ecològics, Ecoconsum, i es constitueix Ecollavors (a la Garrotxa), el primer banc de llavors autogestionari català. El 1999 l'Associació d'Amics de l'Escola Agrària de Manresa publica el primer número de la revista *Agrocultura* i, d'altra banda, tenen lloc les primeres mobilitzacions contra l'agricultura transgènica coincidint amb el pas per Catalunya de la Caravana Intercontinental contra els Transgènics i per la Sobirania Alimentària, organitzada per l'Acció Global dels Pobles i l'Associació de Camperols de l'Es-

tat de Karnataka de l'Índia (vegeu-ne més detalls a Badal *et al.*, 2011).

També en aquesta època es formen les primeres associacions vinculades al moviment internacional Slow Food, una iniciativa sorgida a Itàlia que s'internacionalitza a partir de 1989. La finalitat d'aquest moviment és evitar la desaparició de les tradicions i cultures alimentàries locals, contrarestar la imposició d'un estil de vida ràpid (*fast life* i *fast food*) i promoure l'interès de les persones per la procedència dels aliments que mengen (Alamon i Pardos, 2017). La filosofia alimentària de Slow Food es pot sintetitzar en la idea que un aliment ha de ser bo, net i just. Durant les últimes dues dècades ha tingut força protagonisme en els diferents grups organitzats en diferents països, també a Espanya i Catalunya. En el cas de Catalunya, s'ha centrat principalment en l'impuls de restaurants de quilòmetre zero, cosa que ha afavorit el protagonisme de cuiners i cuineres.

En l'àmbit de la producció destaquen projectes pioners com el de Martí Rosell al Maresme (1982), Cal Valls (1979) o La Kosturica, que va començar l'activitat productiva l'any 2000, i molts d'altres que durant l'última dècada s'han consolidat a tot el territori català. Així mateix, també trobem processos d'articulació de la pagesia amb estructures formals

com la cooperativa Hortec (1991) o bé amb xarxes menys formalitzades, com ara La Xarxeta (Xarxa de Pagesos Agroecològics de Catalunya) (2007). Són indicis del protagonisme dels productors agraris en aquest model de distribució, que en lloc de ser liderat per grans empreses ho és per petits grups de consum.

En resposta a la crida a l'acció formulada en el Fòrum Mundial de Sobirania Alimentària celebrat el 2007 a Nyéléni (Mali), el 2008 apareix a l'Estat espanyol l'Alianza por la Soberanía Alimentaria de los Pueblos (ASAP), una iniciativa que comença a gestar-se en el marc del IV Fòrum por un Mundo Rural Vivo, organitzat per Plataforma Rural. L'objectiu de l'ASAP és la construcció de la proposta de sobirania alimentària a escala regional i local, a través de la constitució de grups en diversos territoris de l'Estat. En línia amb aquesta estratègia, a Catalunya a finals de 2008 es va crear l'ASAC! (Aliança per la Sobirania Alimentària dels Pobles – Catalunya), constituït com a moviment social que dona veu a un notable grup de persones amb diferents sensibilitats però preocupades pels impactes del sistema agroalimentari a Catalunya. Aquest moviment va ser actiu durant uns anys i va contribuir a la creació del Postgrau de Dinamització Local Agroecològica de la UAB (2014).

El sistema polític posa tímidament fil a l'agulla

Mentrestant, les experiències productives agroecològiques, canals curts de distribució i consum reflexiu organitzat es van expandint i comencen a reflectir-se en el sistema polític. El 2014 es va celebrar a Saragossa el Primer Congrés Internacional d'Economia Social i Solidària, on es va redactar la *Carta por una soberanía alimentaria de nuestros municipios* (CIESS, 2014), un document en el qual es plantegen aspectes clau per elaborar polítiques municipals

des de la sobirania alimentària i l'economia solidària, amb la intenció que pugui ser utilitzada en l'elaboració de programes electorals per a les eleccions municipals de 2015.

Ja després de les eleccions, la signatura del *Pacte de polítiques alimentàries urbanes de Milà* l'octubre de 2015 per part de més de 150 alcaldes i alcaldesses d'arreu del món (diverses de catalanes entre elles) va suposar un nou punt d'inflexió que visibilitza i dona legiti-

mitat a moltes d'aquestes polítiques, tot constituint un moviment internacional de ciutats que aposten per abordar el sistema alimentari d'una forma global, amb enfocaments que reconguin l'alimentació en les seves múltiples dimensions, de necessitat humana bàsica, però també com a factor econòmic, territorial i amb connotacions socials i culturals.

El Pacte de Milà, resultat de l'Exposició Internacional celebrada en aquella ciutat, va ser assumit per les Nacions Unides. Els seus objectius són assegurar suficient alimentació i aigua potable per a tothom, promoure sistemes alimentaris sostenibles mitjançant el consum d'aliments de proximitat, frescos i de temporada, difondre coneixements sobre les implicacions del fet de menjar (en termes de salut, nutrició, drets humans, impactes ambientals, etc.), reduir el malbaratament alimentari i gestionar-ne millor els residus, i propiciar la investigació sobre totes aquestes coses, amb especial atenció a la potencialitat que ofereixen les noves tecnologies.

En aquesta línia, el 2016 es van fer els primers passos per crear una Xarxa de Ciutats per l'Agroecologia, impulsada per l'Ajuntament de Saragossa (aleshores un dels 'ajuntaments del canvi' a Espanya), amb el suport de la Fundación Entretantos, sota el paraigua d'un projecte europeu LIFE, que tenia com a objectiu l'intercanvi d'experiències i coneixements sobre polítiques públiques agroecològiques (<http://www.ciudadesagroecologicas.eu/>). La Xarxa va

passar posteriorment a dir-se Xarxa de Municipis per l'Agroecologia, per tal d'incloure-hi també pobles petits, i actualment compta amb una trentena de municipis de tot l'Estat.

En el cas de la capital catalana, durant el 2015 i el 2016 es va dur a terme el procés Llaurent Barcelona, un espai de reflexions i debats al voltant de la transició cap a un nou model alimentari basat en els principis de la sobirania alimentària, amb la intenció d'incidir en les futures actuacions del govern municipal. El 2017 es va iniciar la redacció del nou Pla Estratègic Metropolità de Barcelona (PEMB), que va incloure la Carta Alimentària de la Regió Metropolitana de Barcelona (CARM), un instrument de coordinació estratègica per al desenvolupament de polítiques alimentàries en clau local i metropolitana. La CARM té diversos objectius, entre els quals destaca «donar visibilitat, suport i fer reforç dels processos que s'esdevenen a escala local per a la transició a un model de major sobirania alimentària, que enforteixi la resiliència d'un sistema alimentari més just, segur, sostenible i saludable, sobre la base de criteris socials, ecològics i de proximitat» (PEMB 2017).

En definitiva, hi ha una base formal cada vegada més àmplia, principalment impulsada des de les administracions públiques locals, que promouen les pràctiques agroecològiques i fomenten la transició vers sistemes alimentaris més sostenibles des de perspectives de sobirania alimentària i emmarcats en l'economia social i solidària.

El cooperativisme agroecològic a Catalunya i les seves limitacions

Els sistemes alimentaris alternatius inclouen una varietat de pràctiques i iniciatives conceptualitzades com a xarxes alimentàries alternatives (XAA), sistemes alimentaris locals, canals o circuits curts de comercialització (CCC), agri-

cultura amb suport de la comunitat (CSA) o sistemes cooperatius de provisió alimentària, com a fórmules més habituals (Martín, Homs i Flores-Pons, 2017). Uns sistemes alimentaris alternatius que constitueixen també rellevants

innovacions socioeconòmiques de producció, provisió i consum alimentari, amb el denominador comú de la construcció de sistemes alimentaris més justos i sostenibles, basats en perspectives de relocalització territorial i reconexió social, i regits per lògiques i criteris de l'economia social i solidària (Di Masso i López-García, 2021).

A diferència d'altres territoris de l'Estat espanyol, on han predominat grans cooperatives de consum (com els casos de Landare a Pamplona, amb 3.000 unitats familiars, o Bioalai a Vitòria, amb 1.200 unitats de consum), en el cas català els sistemes alimentaris alternatius durant aquestes darreres dues dècades han estat protagonitzats per petites xarxes de productors i grups de consum agroecològic. Tot i que no es disposa de cap cens fiable, Riutort (2015) estimava més de 130 cooperatives i grups de consum ecològic a Catalunya (una norantena a Barcelona) el 2010, una xifra que Fernández i Miró (2016) ampliaven a uns 160 grups el 2016. Tot plegat suposaria al voltant d'unes 5.000 unitats familiars que es proveïrien quotidianament de manera agroecològica i en un marc d'economia social i solidària.

Tanmateix, el procés d'expansió d'aquests grups de consum agroecològic sembla haver-se estancat durant l'última dècada. Homs *et al.* (2020) assenyalen diferents obstacles a l'expansió d'aquestes xarxes d'aprovisionament agroecològic. Apunten, per exemple, que a partir de 2015 els aliments ecològics comencen a trobar-se de manera més fàcil en botigues especialitzades i grans supermercats, de manera que en poc temps es multiplica l'oferta d'aquests productes a través de canals de comercialització estàndards.

Un altre factor és l'exigència personal i col·lectiva que comporta l'autogestió, un dels principals criteris que regeixen el funcionament de les cooperatives i grups de consum agroecològics, que implica una distribució de tasques no remunerades entre els membres del

grup (preparació de cistelles, participació en comissions de treball, en assemblees, etc.). Homs *et al.* (2020) consideren que això ha comportat impactes positius, com l'important aprenentatge individual i col·lectiu de les persones que hi participen (per exemple, Homs i Narotzky han observat com persones que van començar a formar part d'un grup per qüestions vinculades a la salut i la qualitat dels productes han acabat reformulant les seves motivacions en termes sociopolítics, en un procés d'empoderament emancipador) (Homs i Narotzky, 2019). Però les autores mostren també que l'autogestió dificulta la participació de certs perfils socials en funció de la major o menor disponibilitat de temps, les tasques de cures, la participació en altres col·lectius, etc.

Un altre element que destaquen Homs *et al.* (2020) té a veure amb la relació que s'estableix entre pagesos i grups de consum. Les xarxes alimentàries alternatives aposten per una relació sense intermediaris, basada en la proximitat i la transparència, que facilita que els consumidors coneguin millor la realitat de la pagesia i estableixin un cert grau de confiança i compromís, indispensable per garantir uns determinats volums de compra al llarg del temps. Com a contrapartida, aquesta relació directa multiplica les exigències per als pagesos, que han de dedicar moltes hores per mantenir-la viva, per no parlar dels conflictes interpersonals que de tant en tant apareixen amb uns consumidors tan exigents.

Un altre factor limitador, d'acord amb Homs *et al.* (2020), és la voluntat de mantenir una mida reduïda en les cooperatives de consum, un criteri que facilita la gestió i les relacions directes amb la pagesia, però que al mateix temps dificulta l'accés de nous membres (els aspirants es van afegint a una llista d'espera fins que queda alguna vacant al col·lectiu). Aquesta situació contrasta amb un dels principis bàsics del cooperativisme, que és la lliure adhesió de tothom que vulgui participar-hi.

El salt d'escala de les xarxes alimentàries alternatives

No obstant això, les xarxes agroecològiques catalanes s'estan transformant força en els últims anys, no pas sense un gran debat ideològic i certes tensions de fons. S'observa, per exemple, que algunes han augmentat de mida, han començat a remunerar algunes tasques organitzatives i logístiques, s'han articulat entre elles per millorar el transport, s'han formalitzat com a cooperatives, sigui de treball, consum o serveis, i s'han creat centrals de compres i empreses de distribució agroecològica emmarcades en l'ESS (Homs *et al.*, 2020).

Una de les innovacions més rellevants dels últims pocs anys són els supermercats cooperatius, com Foodcoop (Barcelona), Supercoop (Manresa), l'Artiga (Olot) o La Feixa (Mataró). Es tracta d'un innovador model de distribució alimentària cooperativa que intenta mantenir els avantatges dels supermercats (pel que fa a accés, oferta, etc.), però centrat en producte de qualitat, proximitat i ecològic, en el qual els socis realitzen una bona part de la feina necessària per al seu funcionament (dediquen determinades hores mensuals a fer tasques operatives del supermercat), amb la qual cosa s'aconsegueix reduir el marge comercial aplicat als productes a la venda i, en conseqüència, millorar els preus pagats als productors i reduir el preu de venda als socis. Formalment, són cooperatives regides per valors com ara la participació dels seus integrants, la sobirania alimentària, els productes de proximitat i ecològics, la sostenibilitat i el territori, l'alimentació accessible i l'economia social i solidària.

A més, en el sector agroecològic també hi trobem una sèrie de cooperatives de treball associat que incorporen la figura de sòcies treballadores i la de sòcies col·laboradores amb diferents rols i participació en l'organització i funcionament de la cooperativa. Un bon exemple n'és l'Economat Social, amb més de 400 socis, en el qual les persones consumidores són les mateixes sòcies col·laboradores de la cooperativa. Altres exemples serien L'Olive-

ra, Germinando, Les Refardes, La Magalla, la Formatgeria Linens o MuxaKombutxa, entre d'altres. També trobem cooperatives de serveis com Katuma, la cooperativa de plataforma de referència a Catalunya, així com cooperatives rurals com Territori de Masies.

D'altra banda, hi ha cooperatives de consum històriques, com les ja mencionades El Brot (Reus) o El Rebost (Girona), que des dels inicis ja tenien vocació d'arribar a un nombre important de gent, de mida gran i amb botiga oberta també accessible per a persones no sòcies. O associacions de consumidores com La Magrana Vallesana (Granollers) o l'Egarenca (Terrassa), amb centenars de socis i una gran capacitat de dinamitzar l'entorn des de perspectives agroecològiques. O iniciatives com La Bajoca (Camp de Tarragona), una xarxa de 5 grups de consum de la comarca que aplega 174 sòcies i 68 proveïdors de diversos tipus de productes (alimentaris, neteja, roba, etc.), i que compta amb una estructura professionalitzada combinada amb treball voluntari de les sòcies. És a dir, el sector de les xarxes agroecològiques no és tan minifundista com semblava.

En el territori també trobem estratègies de creixement (o salt d'escala) a través de l'articulació d'experiències prèviament existents, tant en l'àmbit de la producció com en el del consum. Des de la producció, hi ha xarxes territorials com EcoMaresme o Fet a la Conca, així com grups de pagesos agroecològics que s'han ajuntat per comercialitzar els seus productes sota les denominacions de Mengem Bages, Mengem Osona, Mengem Garrigues o Mosaic de Secà. Tampoc no es pot oblidar Hortec, la primera cooperativa agrària de producció ecològica a Catalunya, composta per socis productors que programen conreus d'horta i fruita que comercialitzen de forma conjunta a botigues i grups de consum. Des del consum, un cas inspirador és La Coordinadora, una entitat associativa de segon nivell que aplega diverses cooperatives de consum agroecològic i que

forma part de la Federació de Cooperatives de Consumidors i Usuaris de Catalunya (FCCUC).

Finalment, tot i que històricament hi ha hagut un rebuig a acceptar proveïment des d'empreses distribuïdores, en els últims anys cada vegada més cooperatives i grups de consum en fan ús per aconseguir una major diversitat de productes (comerç just) o per simplificar-ne la gestió. També des del costat de la pagesia es tendeix a utilitzar serveis d'empreses

distribuïdores per completar la cistella o donar sortida a alguns dels seus productes. Es tracta, generalment, de distribuïdores que comparteixen els principis de l'agroecologia i la sobirania alimentària, i que pertanyen al sector de l'economia social i solidària. És el cas de Món Verd o d'Ecocentral, distribuïdora que posa en contacte pagesos ecològics i de proximitat amb menjadors escolars (abans de la pandèmia distribuïa 14.000 menús diaris).

Les aliances amb l'economia social i solidària

Al llarg d'aquest capítol hem argumentat que el sistema agroalimentari hegemònic, industrialitzat i globalitzat, presenta una sèrie de característiques i impactes que el fan difícilment compatible amb les necessitats del segle XXI, en un escenari de crisi energètica i ambiental global, emergència climàtica i reiterades crisis econòmiques derivades d'una globalització financera desregulada. Una forma de reduir-ne els impactes i tenir una societat més resilient davant les turbulències globals és la relocalització de determinades activitats econòmiques, principalment les més bàsiques, com l'energia i l'alimentació, que són prerequisits per al funcionament de la resta del sistema socioeconòmic.

Un dels exponents del sistema agroalimentari industrialitzat i globalitzat és la gran distribució, un sector que en les últimes dècades ha sofert uns processos de concentració que li han atorgat un enorme poder en el si del sistema, capaç de condicionar tota la resta d'actors, i en particular la pagesia. En el cas català, com hem vist, les empreses de la gran distribució, que representen només el 14 % dels establiments al territori, facturem dos terços del volum de negoci, cosa que indica l'enorme dependència que els consumidors catalans tenen d'aquests canals comercials.

No obstant això, durant les dues últimes dècades hi ha hagut una important expansió de xarxes alimentàries alternatives, que, tot i que encara són molt minoritàries, no deixen de consolidar-se i constitueixen un bon banc de proves per transitar vers sistemes alimentaris més justos i sostenibles. Uns sistemes alimentaris que només tenen un sentit ple en el marc d'una economia social i solidària. Durant el període de restriccions a la mobilitat derivat de la crisi de la COVID-19, les xarxes alimentàries alternatives van mostrar ser més accessibles, van mantenir els preus més ajustats i van evidenciar que es pot construir un circuit de distribució en el qual els aliments no s'entenen només com a mercaderies, sinó com un dret humà i un motor de vincles socials (Batalla *et al.*, 2020).

Fins ara, tot i compartir valors i principis, el moviment agroecològic i els moviments per l'economia social i solidària han evolucionat en paral·lel, sense barrejar-se gaire. Tenen moltes similituds a l'hora d'entendre la democratització dels seus espais, tant en l'àmbit agroalimentari com en l'econòmic i el sociolaboral. Tots dos moviments situen les persones al centre i subratllen la importància dels processos socials en la generació d'economia, així com la solidaritat, la cooperació, la creació de xarxes, l'aprenentatge permanent i compartit,

la democràcia, el benestar social i la creació de vida social i econòmica als territoris (Cabanes Morote i Gómez López, 2014). Són fenòmens coetanis que comparteixen espais, persones, discursos i pràctiques, però que encara no han generat gaires sinergies (Martín *et al.*, 2017). Nomes molt recentment s'han articulat aliances a través de la Xarxa d'Economia Solidària de Catalunya (XES) i el mapa de l'ESS Pam a Pam (Hierro i Vidal, 2019). Unes aliances potencialment molt fructíferes, ja que poden constituir la palanca per al desitjat salt d'escala que un sistema agroalimentari alternatiu necessitaria.

Si ens hem de prendre seriosament els ODS de l'ONU, els compromisos de descarbonització de la Cimera de París pel canvi climà-

tic o les Estratègies que acompanyen el Pacte Verd Europeu de la Unió Europea (Biodiversitat i Farm to Fork), no tenim més remei que transitar cap a un sistema agroalimentari més sostenible i just. Els exemples i les bones pràctiques ja tenen un bon rodatge, ara només cal una aposta decidida de les polítiques públiques perquè deixin de finançar de manera tan exagerada el model agrari industrialitzat, agroexportador i dependent de la gran distribució, i perquè comencin a facilitar les infraestructures que permetrien generalitzar el model agroecològic basat en xarxes alimentàries territorialitzades. Es tracta, simplement, de promoure que no sigui un model alternatiu, sinó una opció a l'abast de tothom.

Referències

- AGLIETTA, M. 1979. *Regulación y crisis del capitalismo: la experiencia de los Estados Unidos*. Madrid: Siglo XXI.
- AGRICULTURE ATLAS. 2019. *Agriculture Atlas. Facts and figures on EU farming policy*. Berlín: Heinrich Böll Foundation – Friends of the Earth Europe, and BirdLife Europe & Central Asia.
- AGUILERA, E.; PIÑERO, P.; INFANTE AMATE, J.; GONZÁLEZ DE MOLINA, M.; LASSALET, L.; SANZ COBEÑA, A. 2020. *Emisiones de gases de efecto invernadero en el sistema agroalimentario y huella de carbono de la alimentación en España*. Madrid: Real Academia de Ingeniería.
- ALAMON, N.; PARDOS, J. (coords.). 2017. *Experiències de microdesenvolupament rural. Reptes i casos d'innovació local*. Barcelona: Diputació de Barcelona. <<https://www.diba.cat/documents/36150622/102827956/30585+Microdesenvolupament+rural++baixa+x+Web+sin+links.pdf/5286a7b1-5467-4d78-9570-58ae16756e6a>> [consulta: 20 de maig de 2022].
- ASFAW, A. 2008. «Does supermarket purchase affect the dietary practices of households? Some empirical evidence from Guatemala». *Development Policy Review*, 26, 2: 227-243.
- BADAL, M.; BINIMELIS, R.; GAMBOA, G.; HERAS, M.; TENDERO, G. 2011. *Arran de Terra. Indicadors participatius de sobirania alimentària a Catalunya*. Barcelona: Associació Entrepobles – Institut d'Economia Ecològica i Ecologia Política.
- BAS-DEFOSSEZ, F.; ALLEN, B.; WEIGELT, J. 2018. *Feeding Europe: Agriculture, and sustainable food systems*. Brussel·les: Institute for European Environmental Policy. Policy Paper produced for the IEEP Think 2030 conference.
- BATALLA, L.; CORRERO, A.; HIERRO, A.; HOMES, P.; RAVERA, F.; RIVERA, M.; SASTRE, A. 2020. *Xarxes alimentàries locals en temps de COVID-19*. <https://aresta.coop/wp-content/uploads/2020/07/Xarxes-aliment%C3%A0ries-locales-COVID19_DEF.pdf> [consulta: 20 de maig de 2022].

- CABANES MOROTE, M.; GÓMEZ LÓPEZ, J. D. 2014. «Economía social y soberanía alimentaria. Aportaciones de las cooperativas y asociaciones agroecológicas de producción y consumo al bienestar de los territorios». *Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 82: 127-154.
- CONGRESO INTERNACIONAL DE ECONOMÍA SOCIAL Y SOLIDARIA. 2014. *Carta por una Soberanía Alimentaria desde Nuestros Municipios*. I Congreso Internacional de Economía Social y Solidaria. Saragossa, 27, 28 i 29 de novembre. <http://www.economiasolidaria.org/files/CARTA_POR_UNA_SOBERANIA_ALIMENTARIA_DESDE_NUESTROS_MUNICIPIOS.pdf> [consulta: 20 de maig de 2022].
- COAG. 2007. *El poder de las grandes superficies en la cadena agroalimentaria*. Madrid: Coordinadora de Organizaciones de Agricultores y Ganaderos.
- 2022. *Índice de precios en origen y destino de los alimentos*. <<https://coag.com.es/ipod>> [consulta: 20 de maig de 2022].
- DI MASSO, M.; LÓPEZ-GARCÍA, D. 2021. «Redes alimentarias alternativas y circuitos cortos de comercialización. Disyuntivas y estrategias». Tema 4.1. Materials docents del Mòdul 4 (Sistemes Alimentaris Alternatius) del Postgrau de Dinamització Local Agroecològica.
- EDWARDS, F.; MERCER, D. 2007. «Gleaning from Gluttony: an Australian youth subculture confronts the ethics of waste». *Australian Geographer*, 38, 3: 279-296.
- EL PA SENCER. 2021. *Mapatge sobre el preu i el valor dels aliments a Catalunya*. Barcelona: El Pa Sencer, SCCL.
- ESPELT, R.; VEGA, N. 2018. *Cooperativisme i agroecologia a Barcelona. 25 anys: 1993-2018*. Barcelona: Comanegra.
- ESPLUGA, J.; DI MASSO, M.; LÓPEZ GARCÍA, D. 2019. «Agroecologia i polítiques per la sobirania alimentària: fórmules per afrontar la triple crisi energètica, ambiental i econòmica». A: Gomà, R.; Subirats, J. (eds.). *Canvi d'època i de polítiques públiques a Catalunya*. Barcelona: Galaxia Gutenberg. P. 144-159.
- FERNÁNDEZ, A.; MIRÓ, I. 2016. *L'economia social i solidària a Barcelona*. Barcelona: La Ciutat Invisible, SCCL – Comissionat d'Economia Cooperativa, Social i Solidària de l'Ajuntament de Barcelona. <https://www.laciutatinvisible.coop/wp-content/uploads/2016/02/essb_def3.pdf> [consulta: 20 de maig de 2022].
- FRIEDLAND, W. H. (2004) «Agrifood Globalisation and Commodity Systems». *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 12: 5-16. <<https://doi.org/10.48416/ijaf.v12i.319>>
- FRIEDMANN, H. 2005. «Feeding the Empire: The Pathologies of Globalized Agriculture». *Socialist Register*, 41 (The Empire Reloaded): 1-17. <<https://socialistregister.com/index.php/srv/issue/view/442>> [consulta: 20 de maig de 2022].
- FRIEDMANN, H.; MCMICHAEL, P. 1989. «Agriculture and the State System». *Sociologia Ruralis*, XXIX, 2: 93-117.
- GENERALITAT DE CATALUNYA. 2021. *Anuari de la distribució comercial. Sector quotidià en règim d'autoservei*. 2021. Barcelona: Departament de Treball i Empresa. Direcció General de Comerç. <<https://govern.cat/govern/docs/2021/11/22/11/08/9b6de9fe-0df8-453c-aa2d-2f7e77c-cf928.pdf>> [consulta: 20 de maig de 2022].
- GONZÁLEZ HIDALGO, M. (coord.). 2016. *Alimentos kilométricos: las emisiones de CO² por la importación de alimentos al Estado español*. Madrid: Amigos de la Tierra.
- HIERRO, A.; VIDAL, D. 2019. *Sembrem transformació. Un apropament des de l'economia solidària a l'actualitat del moviment agroecològic a Catalunya*. Barcelona: Pam a Pam. <https://pamapam.org/wp-content/uploads/2020/01/Informe_ESS_agroecologia_2019.pdf> [consulta: 20 de maig de 2022].
- HOMS, P.; NAROTZKY, S. 2019. «Within and beyond the market system. A case of organic food cooperatives in Catalonia». A: Siniscalchi, V.; Harper, K. (eds.). *Food Values in Europe: Economies, Ideologies, and Power in Practice*. Londres: Bloomsbury. P. 132-146.

- HOMS, P.; MARTÍN, A.; FLORES-PONS, G.; SASTRE, A. 2020. «El cooperativisme agroecològic a Catalunya». A: *Béns comuns i 30 anys de neoliberalisme, mercantilisme i extractivisme en un context de crisi i emergències superposades*. Barcelona: Observatori DESC – Observatori del Deute en la Globalització.
- MARTÍN, A.; HOMS, P.; FLORES-PONS, G. 2017. *El canvi d'escala: un revulsiu per a la sostenibilitat del cooperativisme agroecològic?* Santa Coloma de Queralt: L'Aresta, Cooperativa Agroecològica. <https://arestacooperativa.files.wordpress.com/2016/03/aresta_el-canvi-descala_un-revulsiu-per-a-la-sostenibilitat-del-cooperativisme-agroecolc3b2gic.pdf> [consulta: 20 de maig de 2022].
- MAULEÓN, J. R. 2004. «El sistema alimentario como área de estudio para la sociología». *VI Congreso Vasco de Sociología*. Bilbao.
- MCMICHAEL, P. 2009. «A food regime genealogy». *The Journal of Peasant Studies*, 36, 1: 139-169. <<https://doi.org/10.1080/03066150902820354>>
- MONTAGUT, X.; VIVAS, E. 2007. *Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas*. Barcelona: Icària.
- 2009. *Del campo al plato. Los circuitos de producción y distribución de alimentos*. Barcelona: Icària.
- PEMB. 2017. *Carta Alimentària de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Pla Estratègic Metropolità de Barcelona. <https://pemb.cat/es/proyectos-estrategicos/carta_alimentaria_metropolitana/103/> [consulta: 20 de maig de 2022].
- POMAR LEÓN, A.; DURAN GURNSEY, N.; GAMBOA JIMÉNEZ, G.; BINIMELIS ADELL, R.; TENDERO ACIN, G. 2018. *Arran de Terra II. Indicadors de sobirania alimentària a Catalunya*. <<https://einatecagroecologica.pamapam.org/wp-content/uploads/2021/06/ArranDeTerraII-Indicadors-de-sobirania-alimentaria.pdf>> [consulta: 20 de maig de 2022].
- RIUTORT, S. 2015. «Consum col·lectiu i ciutadania: una via per a l'apoderament social». *Revista Catalana de Sociologia*, 30: 33-46.
- SOLDEVILA, V.; VILADOMIU, L.; ROSELL, J. 2021. «Las políticas agroalimentarias de los regímenes agroalimentarios». *XIII Congreso de Economía Agroalimentaria*. Cartagena: Universidad Politécnica de Cartagena.
- STIEGERT, K. M.; SHARKEY, T. 2008. «Food pricing, competition, and the emerging supercenter format». *Agribusiness*, 23, 3: 295-312.
- VAN DER PLOEG, J. D. 2010. «The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime». *Journal of Agrarian Change*, 10, 1: 98-106.
- WALLERSTEIN, I. 1974. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Nova York: Academic Press.